

VERSLAG VOORONDERZOEKEN
ter
VOORBEREIDING VAN DE OPMAAK VAN HET BEHEERSPLAN
voor de
SINT-MEDARDUS en – GILDARDUS KERK ROSSEM

Rossemdorp
1861 Meise - Wolvertem

Orgel beschermd als monument sinds 21.08.1979
Nr. 1286
4.01/23050/119.1 / OB000642

De gehuchtkern van Rossem, Rossemdorp en Sint-Medardus-en-Sint-Gildarduskerk met ommuurd kerkhof
beschermd als monument sinds 01.10.2010
Nr. 4767
4.01/23050/110.1 / OB001910

De gehuchtkern van Rossem, Rossemdorp en Sint-Medardus-en-Sint-Gildarduskerk met ommuurd kerkhof
beschermd als dopsgezicht sinds 01.10.2010
Nr. 4767
4.02/23050/105.1 / OB001911

DEEL II – Materiaal-technisch onderzoek

Coördinatie vooronderzoeken:

Gantois Gisèle,
Architect MSc in Conservation
Neerheide 21
1730 Asse Ter Heide

Opdrachtgever:

Kerkfabriek Sint-Medardus-en-Sint-Gildardus
Voorzitter mevr. Agnes Raes-Luypaert
p/a Rossemdorp 32
1861 Meise Wolvertem

Eigenaar:

Gemeente Meise

Datum ter goedkeuring ingediend: 17.06.2019

INHOUD

Deel I. Archivalisch/bouwhistorisch onderzoek door Anneleen Cassiman.

Deel II. Materiaal-technische onderzoek door Ornament cv.

Deel III. Onderzoek stabiliteit door TRI-Consult

DEEL II

Materiaal-technische onderzoek door Ornament cv

MATERIAALTECHNISCH EN STRATIGRAFISCH ONDERZOEK

SINT-MEDARDUS EN SINT-GILDARDUSKERK TE ROSSEM

Ornament cvba

Conservatie en restauratie van muurschilderingen en stucwerk
Edmond Van Hoorebekestraat 106

9050 Ledeberg

BTW BE0836.608.172

www.ornamentcvba.be

info@ornamentcvba.be

Tel: +32 495 996 001 of +31 61451 6292

BTW BE0836.608.172

IDENTIFICATIEGEGEVENS

Benaming(en)	Sint-Medardus en Sint-Gildarduskerk te Rossem
Adres	Rossemdorp zn 1861 Rossem (Wolvertem)
Beheerder	Kerkfabriek Rossem Rossemdorp 17 1861 Wolvertem
Eigenaar	Meise-Wolvertem Tramlaan 8 1861 Wolvertem
Begeleidende architect	Gisèle Gantois Neerheide 21 1730 Asse
Contact Ruimte en Erfgoed	Nathalie Van Roy Dirk Boutsgebouw Diestsepoort 6 bus 94 3000 Leuven
Uitvoerder	Ornament cvba Edmond Van Hoorebekestraat 106 9050 Ledeberg
Bestek	/
Kunstenaar/ontwerper	Hansotte, Gustave (1874)
Datering	Mogelijk 13 ^{de} eeuwse basis van westtoren, verbouwd in 18 ^{de} eeuw met nieuw schip en koor in 1874.
Uitvoeringsperiode	Juli-September 2018
Uitvoerende restauratoren	Onderzoek door Griet Oorts, Fabian Rasson en Suzan De Wilde Verslag door Fabian Rasson
Datum rapport	30 December 2018

Inhoud

I.	Inleiding	2
II.	Materiaaltechnische beschrijving	3
A.	Exterieur	3
1.	Huidig aanzicht	3
2.	Evoluties en materiaalgebruik	4
3.	Algemene conditie	6
B.	Interieur	7
1.	Huidig aanzicht	7
2.	Evoluties en materiaalgebruik	8
3.	Epitafen van H. Medardus en H. Gilardus	20
4.	Algemene conditie interieurafwerking	21
III.	Algemene beschouwing	22
A.	Probleemstelling exterieur	22
B.	Probleemstelling interieur	23
C.	Behandelingsopties exterieur	23
D.	Behandelingsopties interieur	25
IV.	Bijlagen	27
A.	Technische fiches	27
B.	Strapperingstesten	28

I. Inleiding

Dit document wil een overzicht bieden op de materiaaltechnische samenstelling en op de aanwezigheid van afwerkingslagen in het interieur van de Sint-Medardus en Sint-Gildarduskerk te Rossem. Waar mogelijk worden de verschillende materialen of afwerkingslagen gesitueerd in de tijd.

Het is nog niet de opzet geweest om een volledige kleurstelling van alle fasen aan binnen- en buitenzijde van het gebouw te registreren; dit zou ons verder brengen dan noodzakelijk. Deze studie wil enkel de nodige gegevens verzamelen die verdere oriëntering van het project vergemakkelijken.

Nog niet alle delen van de gewelven waren bij dit onderzoek bereikbaar met hoogtewerker of ladders. Wel werden voldoende gegevens verzameld om een vrijwel sluitend overzicht te bekomen van de aanwezigheid van materialen.

Hinderpaal voor dit onderzoek waren de asbestplaten op gelijkvloers waarmee de wanden van het schip nagenoeg volledig werden omkast. Het bleek niet mogelijk deze zonder destructieve actie te verwijderen (zoals dat wel in het koor kon gebeuren) waardoor dit niet ondernomen werd.

Deze werken werden uitgevoerd vanaf begin september tot midden november 2018. Dit verslag werd opgesteld in december 2018.

Technische fiches van aangehaalde producten volgen in de bijlage.

II. Materiaaltechnische beschrijving

A. Exterieur

1. *Huidig aanzicht*

De afwerking van de gemetselde buitenwanden bestaat uit een dunne Portlandcement-herstelpleister die in de open voegen werd ingedrukt en werd uitgesmeerd. Soms gaat dit niet verder dan wat platvol voegen, soms werd overheen het gehele parement aangesmeerd. De pleister werd zo lokaal erg dun aangebracht waarbij de glooiing van de bakstenen zichtbaar bleef. Sommige bakstenen zijn dan ook niet volledig overpleisterd. Vooral de horizontale geleding van de rijen bakstenen blijft herkenbaar. De stootvoegen zijn meestal minder zichtbaar gebleven.

Rondom de vensters van het koor werden wel platbanden gestuct, eveneens in een cementpleister.

De plint van het schip en koor is voorzien van een dikke cementbepleistering, maar hier werd door middel van holle simili voegen een natuurstenen sokkel met strakke, regelmatige stenen in halfsteens verband geïmiteerd.

Het parement van schip en koor met de glooiende pleister is afgewerkt met een strak geritmeerde baksteenimitatie. Deze is opgebouwd uit een rode grondlaag waarop in wit met enkele lijn de voegen werden overgetrokken in kruisverband. Het betreft een minerale verf.

Deze baksteenimitatie gebeurde goed verzorgd met een zeer regelmatig afgemeten stenen en verbanden. Deze decoratie is niet te verwarren met één of andere voegafwerking.

Er is voor het schip en het koor en de sacristie en opslagruimte ook nog lokaal gebruik gemaakt van een geelbleke zandsteen (waarschijnlijk een ledesteen). Ze werd toegepast op de sluitstenen van de spitsbogige vensters, linteel en middenstijl van de tweelichtvensters van sacristie en de aangebouwde stockage ruimte.

De westtoren van de kerk bleef gespaard van deze afwerking. Momenteel is de toren een amalgaam van meerdere materialen uit meerdere bouwfases. Onderaan is de oudere basis zichtbaar in kalkzandsteen. Ook op deze toren zijn geen sporen te vinden van een afwerking zoals pleister of verf die verloren is gegaan. Toch is dit zeer goed mogelijk geweest in de 18de eeuw of daarvoor. Bij de toenmalige verbouwingen waarbij oudere delen met nieuw metselwerk werd gecompleteerd zou men conform de tijdsgeest wel uniformiteit hebben nagestreefd.

Wanneer men de zolderingen van het schip betreedt via de nauwe doorgang op de tweede verdieping van de kerktoren is bovenaan in de nok op de wand van de kerktoren zichtbaar dat er zich nog een gestucte of dik, witgekalkte lijst bevindt. Dit kan een indicatie zijn dat de toren inderdaad een periode voorafgaand aan de bouwphase van Hansotte volledig bepleisterd of gewit was. Of dit nog volledig was toen Hansotte het schip er tegenaan bouwde of dat Hansotte juist verflagen liet verwijderen om terug de blote stenen te zien, is niet meer vast te stellen.

Een andere vaststelling is dat op de kerktoren tegen oost- en westzijde achter het uurwerk een zwarte contourschildering draagt, wellicht om de leesbaarheid van het uur

te verhogen. Ze is vooral goed bewaard gebleven aan de oostzijde. Die schildering kon niet van nabij onderzocht worden waardoor historische duiding nog niet kon gebeuren. De schildering lijkt wel een belangrijke karakteristiek te zijn voor de kerk.

2. Evoluties en materiaalgebruik

De grote verbouwing van de kerk in 1874 met het volledig nieuwe schip, koor en zijbeuken werd uitgevoerd in baksteen en een metselmortel op basis van kalk en zand. Het eerder bijzondere hier is dat gebruik werd gemaakt van sterk leem- of silthoudend zand.

Rossem dorp bevindt zich in de zandleemstreek, bijna op de grens met de zandstreek. Het bodemtype waarop de kerk gebouwd is niet gespecificeerd in de bodematlas omdat het gehele dorp als bebouwde grond is geklasseerd. De kerk bevindt zich wel net op de grens met bodemtype lcaz en slechts weinig verderop naar het noorden is het lbaz.¹ Beide zijn zandleemgronden en meer precies:

- Lbaz: zandleem, droog, niet gleyig, gronden met textuur B horizont, zandiger wordend in de diepte.
- Lcaz: zandleem, zwak gleyig, matig droog, gronden met textuur B horizont, zandiger wordend in de diepte.

Het is daarom goed mogelijk dat het gebruikte zand voor het metselen zeer lokaal gewonnen werd, misschien om kosten te besparen.

Figuur 1: www.geopunt.be (12/11/2018)

Metselen met leemzand is in Vlaanderen voor grote bouwwerken ongebruikelijk geweest doordat het een erg zachte mortel oplevert die bovendien niet goed bestand is tegen vocht. De toepassing van leemhoudend zand in metselspecie bleef doorgaans beperkt tot kleine bouwsels (muren, schuren, goedkope woningen) of louter voor het

¹ Bron: geopunt.be geraadpleegd op datum 12/11/2018.

vullen van de ruimte tussen voor en achterzijde van een dikkere wand. Hierbij was het essentieel dat het metselwerk tegen neerslag werd beschermd, meestal door het aanbrengen van verf. Historisch gezien werden tot in de 18de eeuw vooral kalkwit of ossebloedverf gebruikt. Onderhoud of regelmatig hernemen van de verf waren een must, wat altijd al een knelpunt is geweest bij grote gebouwen zoals een kerk. Er zijn echter op de gevels geen sporen of aanwijzingen in situ te vinden van deze afwerkingswijzen of van het verwijderen daarvan. Het was ook zeker sinds midden 19de eeuw veel meer gebruikelijk geworden om juist geen coating meer toe te passen op de buitengevels. Meerdere nieuwe materialen en methodes leidden immers tot verbeterde waterwering.

Figuur 2: Het proefvlak zoals te vinden op de zuidwand van de tweede verdieping van de toren. de techniek en kleuren zijn bijna gelijk aan de baksteenimitatie op het schip en koor, maar ze wijkt af omdat hier getrouw de voeg van de steen werd gevolgd, hier in een onregelmatig verband.

Wel is het zeer waarschijnlijk dat het proefvlak dat op de tweede verdieping in de kerktoren tegen de zuidelijke wand werd geplaatst wel gelijktijdig werd geplaatst met het opnieuw voegen en de baksteenimitatie van het schip en koor. Doch zal die proef wellicht bedoeld zijn geweest om als test om ze op de kerktoren te plaatsen. De methodiek verschilt immers van wat werd uitgevoerd op het schip en koor, de materialen zijn wel gelijk. Het proefvlak in de kerktoren gaat om een bepaalde voegafwerking terwijl het op het schip een volwaardige baksteenimitatie is.

Het opnieuw voegen van de buitengevels met de cementpleister heeft gezien de reeds slechte conditie van die cement wellicht nogal vroeg in de geschiedenis plaatsgevonden. Als voor de oorspronkelijke voegmortel hetzelfde leemhoudende zand gebruikt is geweest, kan dat al niet anders.

Gevolg van dit alles is dat er materiaaltechnisch beschouwd geen aanwijzingen meer te vinden zijn over hoe de buitengevels in het ontwerp van Hansotte waren afgewerkt. Met name materiaal en vormelijke afwerking van de voegmortel zijn niet in situ te achterhalen.

3. Algemene conditie

De conditie van de recentste afwerking van de buitengevels van schip en koor is erbarmelijk en sinds lang niet meer functioneel: de verf en voegpleister beschermen niet langer het onderliggende, zeer gevoelige metselwerk. De cementpleister waarmee opnieuw gevoegd is geweest (+ ook nog recentere herstellingen) komt los uit de voegen of is al verloren gegaan. Lokaal heeft dit al gezorgd voor verzwakking van het metselwerk. Het risico is zeer reëel dat op sommige locaties de metselmortel achter de zichtbare stenen verder is weggespoeld/verzwakt dan aan het oppervlak is waar te nemen.

De plint met simili voegwerk is duidelijk te hard voor het onderliggende metselwerk waardoor er lokaal breuken zijn ontstaan met uitspoeling en verdere verzwakking tot gevolg. Het waterwerende karakter van deze cementpleister had als doel neerslag uit de wand te houden maar bereikt hier juist een omgekeerd resultaat: opstijgend grondvocht + water dat via insijpeling doorheen barsten toch achter de pleister geraakt hoopt daar op en zorgt bij vrieskoude voor bijkomende schade. Deze pleister wordt best verwijderd, maar dat zal zeker gepaard gaan met veel schade aan het achterliggend metselwerk.

De minerale verf is slechts lokaal nog te herkennen als baksteenimitatie. De rode grondkleur, waarschijnlijk ijzeroxide, is zelfs niet op alle gevelvlakken meer aanwezig. Een vreemd bijverschijnsel wordt soms geobserveerd waarbij het zichtbare rood en wit van de minerale verf evenveel afgesleten zijn waardoor het rood van de bakstenen nagenoeg weg is maar wel nog resteert waar het wit zich bevond. Hier krijgt men het (valse) effect van een rode voegimitatie op witte steen.

De zwakke metselmortel is op vele plaatsen bloot komen te liggen waardoor weer en wind vrij spel hebben gekregen en de voegen (opnieuw) verder doen eroderen. De bakstenen zelf blijken beter bestand te zijn al zal lokaal vervangen van stenen nodig blijken. Verder is duidelijk dat onder andere metselbijen en graafwespen al lang hun weg vinden naar de vrij liggende metselspecie.² Op lange termijn is dat niet houdbaar.

De kerktoren zelf verkeert in andere conditie. Hier is het voegwerk beter bewaard gebleven of recenter hernomen. Wel opvallend is de westzijde van de toren waar in de bovenste twee registers aanzienlijke schade is aan de bakstenen. Dit lijkt vorstschade te zijn, maar het kon nog niet van nabij bestudeerd worden.

² Constant J. et al, *Insecten*, Dieren in en op gebouwen, brochure monumentenwacht Vlaanderen vzw, 2010.

B. Interieur

1. *Huidig aanzicht*

Nagenoeg alle buitenwanden van schip en koor zijn in de onderste geleding volledig verborgen achter asbestpanelen. Enkel de zijkoren zijn daarvan gespaard gebleven. In het schip gaat het om platen met een verticale ribbelstructuur. In de loop van 2018 blijken een grote reeks van deze platen nog los aanwezig in een opslagruimte in de kerk. Oudere boorgaten daarin wijzen er op dat deze platen wellicht recuperatiemateriaal zijn.³

In het hoofdkoor werd gebruik gemaakt van vlakke platen (oorspronkelijk met rode decoratieve print) die nu met acrylemulsieverf beschilderd zijn. Het gaat waarschijnlijk om Glasal platen van Eternit die voornamelijk als gevelplaten op de markt werden gebracht vanaf 1957. De panelen waren voorzien van een toplaag in kleurvast email, die met een spuitpistool was aangebracht en in de oven was verglaasd. Glasal bestond in 30 kleuren, niet alleen in effen uitvoeringen maar ook gespikkeld, gemarmerd en met een linnenpatroon.⁴ Glasal uit de periode voor 1986 is gegarandeerd asbesthoudend.⁵

Die platen zitten vervat in een raster van stijl en regelwerk met decoratieve textuur, deze hebben wel nog hun oorspronkelijke bronzen patine. Deze zijn waarschijnlijk eveneens van asbesthoudend materiaal gemaakt. Hiervoor werd niet gevonden om welke producent het zou kunnen gaan.

Figuur 3: Voorblad van een toenmalige reclamefolder van Eternit.

Figuur 4: detail van de boorden met reliëf waarachter de randen van de centrale panelen verborgen zitten.

Verder zijn alle wanden en gewelven in het interieur van schip en koor beschilderd met latexverven in een eenvoudige polychromie met gebroken witte tinten, wit en accenten voor sommige architecturale onderdelen zoals sokkels van de zuilen. De basiskleur voor de wanden en gordelbogen is een licht beige. Zuilen, ribben en pilasters zijn in wit

³ Herkomst of producent konden niet achterhaald worden. Analyse door een erkend laboratorium kan aangewezen zijn.

⁴ <http://naoorlogsebouwmaterialen.be> geraadpleegd op 16/11/2018.

⁵ Asbest en asbestafval, informatiebrochure van OVAM, febr. 2003.

geschilderd waarbij dekstenen en ornamentiek in de kapitelen met een goudimitatie/bronzine zijn geaccentueerd. Meest opvallend (of storend) is de roze/mauve kleur van de gewelfschelpen.

Deze schilderfase is door één van de toenmalige schilders gedateerd en gesigneerd met “18.3.86.Meskens.” aan de bovenzijde van het kapiteel van de meest oostelijke zuil tussen middenbeuk en zuidbeuk.

Net daarboven aan het begin van de gordelboog schilderde hij met de bronzineverf meer zichtbaar vanuit het oosten zijn naam voluit: Meskens · Emiel

De drie altaren zijn allen eveneens beschilderd met een witte, glanzende, hedendaagse verf, hoogstwaarschijnlijk een alkydharsverf.⁶ Of deze werden beschilderd in 1986 of nog vroeger is niet duidelijk.

2. Evoluties en materiaalgebruik

Vooraleer te komen tot het huidige aanzicht van de kerk zijn er meerdere aanpassingen gebeurd op niveau van de afwerkingslagen zoals pleisters en verflagen. Naar architecturale indeling toe zijn er in de kerk geen aanwijzingen dat er grote veranderingen hebben plaatsgevonden sinds 1874. De enige aanpassingen zijn wellicht het plaatsen van de scheidingswand in westelijke hoek van de noordbeuk ter creatie van een opslagruimte en het plaatsen van de tochtdeuren en verlaagd plafond van de toegangsruimte onder het doksaal.⁷

De zone met de oudste afwerkingslagen in de kerk is bewaard gebleven op **het doksaal** waar het Forceville orgel in 1788 werd geplaatst. Veel leert die zone niet over de oudere afwerkingen voor de rest van de oude kerk. De resultaten kunnen enkel gelden voor de ruimte waar nu het orgel staat.

In vergelijking met de verflagen die worden aangetroffen in schip en koor blijken er in het doksaal minstens 7 oudere kalkverven aanwezig te zijn. De oudste daarvan heeft een lichte lilablauwe kleur en wellicht gaat het dan om een lakmoesverf met het organische kleurmiddel afgeleid van het korstmos *Rocella Tinctoria*. Aangezien dit een instabiele kleur is heeft het geen nut daar de kleur van te meten. De kleur is vooral populair geweest in 17de en 18de eeuw. Die datering is ook consistent met de pleister waarop ze is aangebracht; de pleister is dikker dan men van een 17de-eeuwse of oudere pleister verwacht, ze is nog licht glooiend en werd aangebracht met schuurbord en troffel zonder gebruik van een rei.

⁶ Een beperkte reeks testen gaf aan dat oplossen van de overschildering niet mogelijk is met de meest voor de hand liggende polaire solventen.

⁷ Er kon nog niet bekeken worden wat er zich boven het verlaagde plafond bevindt.

De overige, oude verflagen zijn telkens gewone witte kalkverven.

De kalkzandstenen consoles van de ribben van het gewelf van het doksaal zijn eveneens ouder dan 1874 en dragen een drietal oudere kalkwitsellagen. In vergelijking met de wanden van het doksaal, waar wat meer verflagen op bewaard zijn, wil dat niet per se betekenen dat ze jonger zijn dan de wanden. Er kunnen verflagen zijn weggestoken bij een schilderfase. De lakmoeskleur werd hier niet op aangetroffen. Er zijn sporen van aanwerken tussen wanden en gewelf.

Hieronder volgt een overzicht per grote fase in het interieur vanaf dat het schip en koor er stonden zoals ontworpen door Gustav Hansotte. Het is belangrijk op te merken dat het wellicht niet steeds gaat om scherp van elkaar te onderscheiden fasen; het is gerust mogelijk dat schilderwerk of herstel van een klein deel van de kerk aanleiding kon zijn voor gefaseerde aanpak van het gehele interieur.

De afwerking voor de beide zijkoren loopt steeds gelijk in alle fasen, voor zover dat nog kan worden nagegaan.

Er blijft niet geweten welke de afwerking is van de wanden in het schip daar waar ze verborgen zitten achter de asbestplaten. Ook langs boven zijn deze lambriseringen dicht gemaakt. Het afgeschermd stukje ten westen in de noordelijke zijbeuk dat dienst doet als opslagruimte, is niet met platen ingekapseld vertoont tegen de zuidwand wel een kleine verbreding van de basis van de wand. Mogelijks dat die op dezelfde hoogte zit van de verbreding van de plintzone aan exterieur zijde en mogelijks dat die op meerdere plaatsen in het schip aanwezig is. Het is eveneens mogelijk dat het hier nog gaat om een ouder restant van een bouwphase vóór 1874.

Fase 1 is een decoratief, neogotische schema dat omvattend was voor het gehele kerkinterieur. Hierbij werd gewerkt met de duurzamere (en duurdere) verf lijnolie voor decoratie van het onderste register van de wanden van de koren, voor de vrijstaande zuilen met kapitelen en voor architecturale elementen zoals de pilasters, en voor de grotere wand- en gewelfvlakken werd met goedkopere lijmverf gewerkt. In het hoofdkoor resteren achter de asbestplaten nog de neogotische decoraties. De oostwand, waarvan nauwelijks iets zichtbaar achter het hoge altaar, is bovenaan voorzien met geschilderde, architecturale geleding van naasten gelegen driepas nissen. Dit tegen een blauwe fond met sjabloneringen in ruitpatroon van kleine Latijnse kruisen.

Figuur 5: het vrijgemaakte deel van de oostwand achter het hoofdaltaar.

Bijzonder hieraan is dat in de onderste punt waar de driepassen samenkomen een gestileerde knolgroente is geschilderd.

Figuur 6: detail van de knolgroente.

Ook op de zuidelijke wand van het koor werd een asbestplaat gedemonteerd. Daar werd een andere neogotische decoratie aangetroffen. Hier gaat het om een imitatie eredoek met drukke sjablonnering van rankwerk uitgevoerd in beigegroen op een donkergroene fond. Waarschijnlijk zijn de driepasnissen van de oostwand ook hier boven het vrijgemaakte deel aanwezig en wordt die ritmering doorgetrokken met een gestileerde, strakke vouw in het eredoek.

Figuur 7: het vrijgemaakte deel van de zuidwand in het koor.

Bovenaan wordt het doorhangen van het doek gesuggereerd door middel van de gele banden met ruitmotief. Het vlak daar boven lijkt monochroom rood te zijn.

Hoe de onderzijde er moet hebben uitgezien kan niet meer achterhaald worden.

De schade liet toe de opbouw van de schildering te onderzoeken. Het metselwerk aan binnenzijde is aanzienlijk slordiger dan het zeer regelmatige metselwerk aan de buitengevels. Ook hier is de zachte metselmortel goed zichtbaar. De pleister zelf is opgebouwd in twee lagen. De basispleister van luchtkalk en zand met toeslag plantaardige vezels, werd aangebracht onder de rei. Daaroverheen kwam een toplaag van 2 tot 3 mm die bestond uit luchtkalk met fijn vermalen calciumcarbonaat (wellicht opgedroogde en vermalen kalk).⁸ In principe is dit een schuurlaag die na aanbrengen en voldoende droging nog kon worden bijgeschuurd tot een glad en strak oppervlak werd bekomen.

Het blijkt dat voor de basispleister opnieuw gebruik is gemaakt van leemzand en dat er nog minder kalk werd aan toegevoegd dan bij de metselmortel.

De schacht van de pilasters in het koor waren in die fase grijs (NCS S 5005-B20G) in een dunne lijnolieverf. Eveneens werden daar sporen van een donkerrode laag olieverf op gevonden (NSC C 4040-Y90R). Misschien gaat het om een decoratie of afboording, maar helaas zijn ze moeilijk vrij te leggen. De sokkel van de zuilen was in die fase grijs geschilderd in olieverf en waarschijnlijk werd daar een blauwe hardsteen mee geïmiteerd.

De horizontale lijst boven de schilderingen bestond in die fase uit een grijze ondergrond met accenten van donkerrood en blauw (NCS S 4030-B10G). Op het wandvlak daarboven werd enkel een licht beige olieverf gevonden zonder sporen van decoratie of details. Verder onderzoek zou hier meer kunnen vinden.

De sokkels en schachten van de zuilen in het schip waren eveneens met lijnolieverf geschilderd in een donker blauwzwart (NCS S 8010-B10G). Dit lijkt monochroom te zijn geweest. De kapitelen zelf lijken niet meer met olieverf te zijn beschilderd maar met lijmverven. Onderzoek toonde verschillende grijze tinten aan. Ook zijn er sporen van bladgoud aangetroffen, maar mogelijk zijn die van een latere fase.

De verticale wanden in het schip waren verder overal afgewerkt met een steenimitatie in halfsteens verband. Ook hier werd geen olieverf meer voor gebruikt, maar werd gebruik gemaakt van lijmverf. Het gaat om een enkele gebrande sienna kleurige lijn (NCS S 2040-Y70R) tegen een bleke fond (NCS S 1030-Y30R). In de zijkoren werd vastgesteld dat in dezelfde kleur centraal in iedere steen een staand, drielobbig klaverblad is gesjabloneerd. In de middenbeuk werd die niet onmiddellijk gezien, maar is ze ook daar aanwezig. Mogelijks is alles aangebracht op een dunne witte voorstrijklaag.

⁸ Een staal van de toplaag werd 100% opgelost in zoutzuur waardoor vaststaat dat het volledig om CaCO_3 moet gaan.

Aansluitend op de grijze tinten die gevonden werden op de kapitelen lijkt het er naar dat ook de ribben in die grijze tot grijsblauwe kleuren werden geschilderd met lijmv verf (NCS S 3502-B).

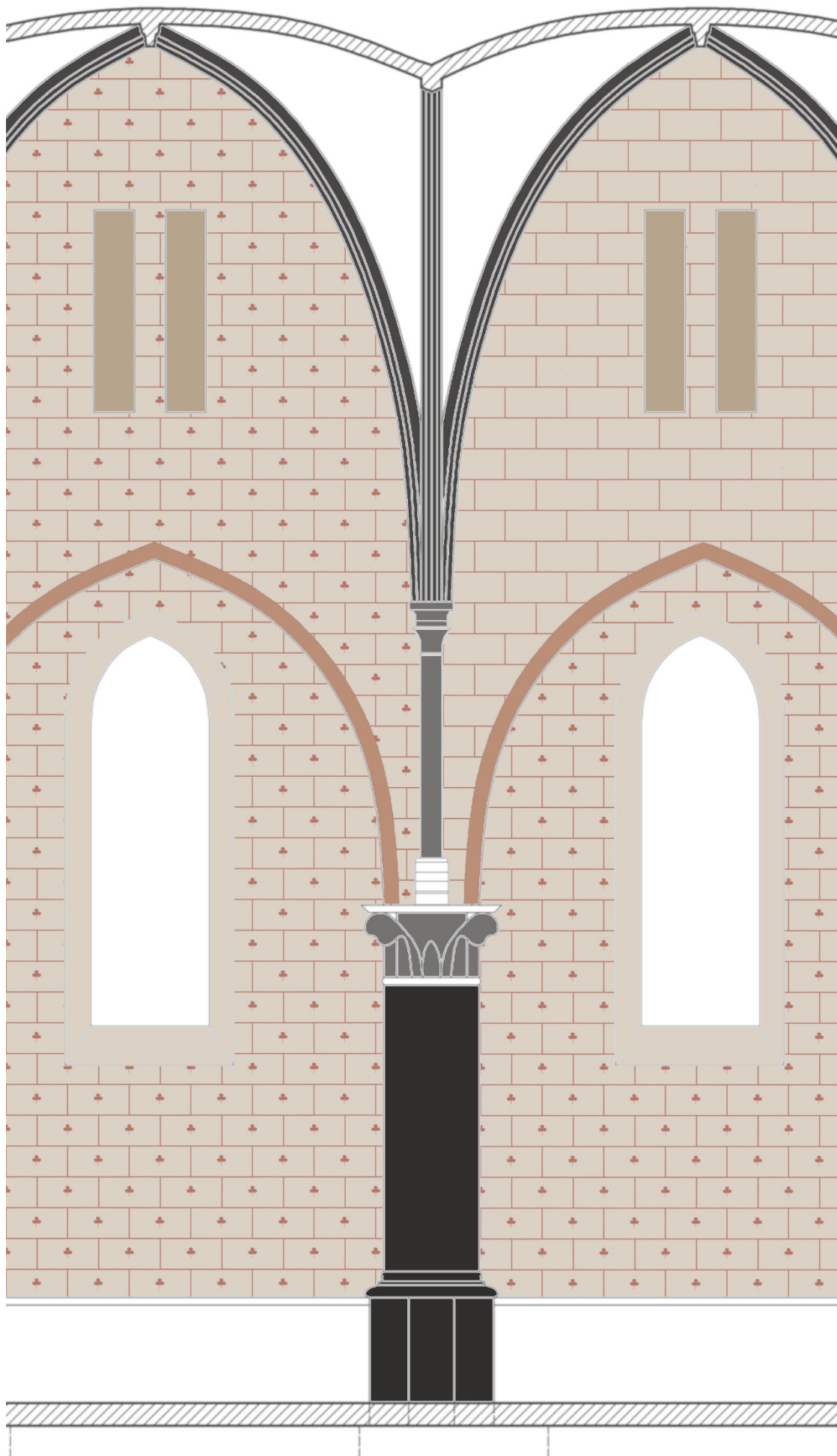
Op de afgeschuinde hoek van wanden met de gordelbogen tussen middenbeuk en zijbeuken zit een iets donkerdere basistint met daarop een decoratieve donkerrode lijnvoering op de buitenrand (geen steenimitatie). Ook andere kleine vlakken worden soms voorzien van een extra decoratie (mogelijks 2de fase).

Ook op de oostelijke wanden van de beide zijkoren was deze steenimitatie aanwezig minstens vanaf een hoogte van 2m70. In een latere fase werd alles onder de 2m70 gedecapeerd en hernomen waardoor niet meer kan worden vastgesteld hoe de zijkoren waren gedecoreerd in de eerste fase.

Deze steenimitatie is ook niet meer bewaard tegen de buitenwanden van de zijbeuken doordat al het pleisterwerk daar vervangen lijkt te zijn in een latere fase.

Figuur 8: Vrijlegging op de hoek tussen de doopkapel en middenbeuk.

Figuur 9: Een impressie van de eerste fase in het schip. Nog niet alle details zijn gekend. De travee rechts is weergegeven met steenimitatie zonder klaverblad in het schip, de travee links met klaverblad. (De lijntekening is afkomstig van architect Gisèle Gantois.)

De **tweede fase** is te beschouwen als een aanpassing op voorgaande fase waarbij een groot deel van het interieur wellicht onveranderd blijft en een aantal elementen een verdere neogotische opsmuk krijgen.

Voor het hoofdkoor bleef het voorgaande schema wellicht grotendeels ongewijzigd, op het gewelf en ribben na. Deze zone kon niet onderzocht worden wegens onbereikbaar voor de hoogtewerker, maar de ribben in de middenbeuk konden wel onderzocht worden en zijn wellicht wel representatief.

De ribben in het schip kregen namelijk een veel fellere polychromie dan de eerste fase waarbij verschillende zijdes van de ribben andere kleuren kregen. Dit gebeurde eveneens met lijmverven. Vooraleer deze polychromie werd aangebracht werd het geheel eerst met een nieuwe grondverf overschilderd. Op een bundelpijler in het schip werden bijvoorbeeld volgende kleuren aangetroffen:

- Oker NCS S 2040-Y20R (eerste bolle zijde)
- Lichtblauw NCS S 1010-B10G (tweede peerkraal)
- Donkerrood NCS S 3040-Y90R (lijn op blauwe ondergrond)
- Lichtrood NCS S 1030-Y80R (middelste deel)

Figuur 10: opname van de bundelpijler van noordwand van middenbeuk tussen de eerste en tweede travee.

De grijze verf van de kapitelen maakte plaats voor een witte kleur met daarop accenten van groen en bladgoud.

Op de schachten van de zuilen werden drukkere decoraties aangebracht. Een nieuwe grondtoon in bruine olieverf werd aangebracht (NCS S 5010-Y10R). In die laag werd blijkbaar gespeeld met textuur door fijne groeven verticaal in de verf te trekken. Mogelijks is het een vorm van steenimitatie. Bovenaan de schacht werd in lichtgrijze verf maaswerk met driepas motief gesjabloneerd. Onderaan is een vijflobbig blad gesjabloneerd in bruine lijnolieverf. Vrijleggen verloopt redelijk vlot maar is door de groefstructuur toch destructief.

Figuur 11: vrijlegging van fase 2 op de meest westelijke zuil tussen midden- en zuidbeuk.

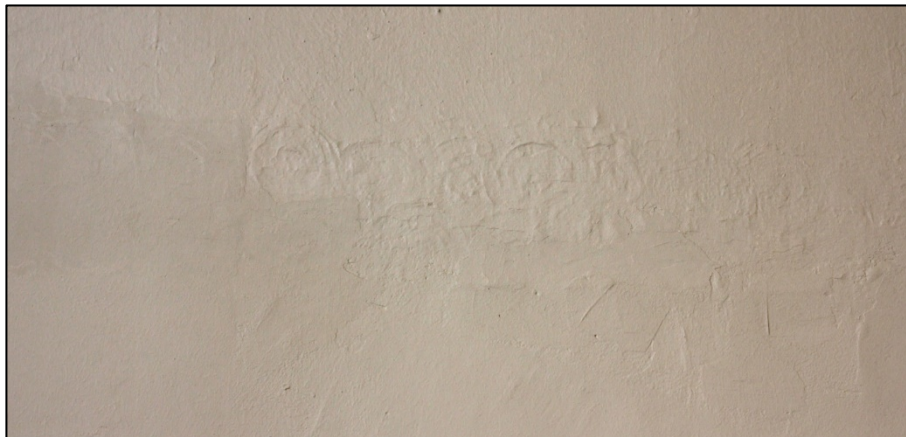
Ook de ribben van de zijbeuken kregen dezelfde fellere kleuren. De gewelfschelpen bleven in zowel middenbeuk als zijbeuk waarschijnlijk gewoon wit. Hier is vastgesteld dat er bij aanbrengen van nieuwe verflagen de oudere lijmverflagen grondig werden afgewassen. Dat maakt interpretatie nu wat moeilijker.

Op de pilasters in het koor is de situatie onduidelijk. Er werd hier wel een gele lijmverf aangetroffen, maar die zou ook al kunnen deel uitmaken van de volgende fase.

In **de derde fase** is voor een groot deel afgestapt van de neogotische decors en werd gekozen voor een polychromie die vooral bestond uit licht gele kleuren. Naar datering toe is deze fase te plaatsen in het interbellum en stilistisch beschouwd zijn er ook wel een aantal elementen duidelijk als Art Deco herkenbaar.

Met name het schilderen van de 4 evangelisten in medaillons in het hoofdkoor behoort tot het meest opvallende Art Deco element. Deze schilderijen werden aangebracht met lijnolieverf rechtstreeks op de ondergrond van een nieuwe gebroken witte lijnolieverf (NCS 1505-Y). De schetslijnen in potlood zijn van nabij goed zichtbaar. De glanzende vernis die er op zit werd maar aangebracht in een latere fase.

Of de neogotische sjabloneringen in het koor daar bij werden geïntegreerd is verre van zeker. Het is in ieder geval in die periode dat tot een hoogte van 2m70 in de zijkoren de wanden gedecapeerd werden. Wat precies in de plaats kwam is ook niet meer duidelijk doordat ook deze fase later nog grondig werd gesaneerd. Er zijn enkel spoortjes gevonden van een appelblauwzeegroene verf (NCS S 3530-G20Y). Wat er nog wel deels resteert is op de aansluiting tussen de hoger gelegen wand en het hernomen vlak een afbakening met reliëfornamenten, typisch voor de Art Deco periode.⁹ Het is helaas weinig dat resteert.

Figuur 12: noordwand van het Jozef-koor. Op ca. 2m70 zitten nog vage restanten van reliëfornamenten in olieplamuur.

In het koor werden de pilasters met sokkel monochroom geschilderd in een licht gele lijmverf (NCS S 2040-Y30R).

Het opvallende is dat deze verf op de pilasters niet verder doorloopt dan waar nu de rand gemaakt wordt met de decoratieve asbestplaten. Dit schept een onduidelijkheid.

⁹ Veel informatie is hierover te vinden in: Fontaine Claire, *Décors à relief de cages d'escaliers Art Deco. Reliëfornamenten in Art Deco traphallen*, BRK-APROA Bulletin, 3, 2015.

Het wil hoogstwaarschijnlijk zeggen dat de neogotische sjabloneringen in deze periode al verborgen werden. De centrale Glasal asbestpanelen met harde, gladde voorzijde, werden echter pas vanaf 1960 door Eternit geproduceerd. De producent van de randen met de reliëfdecoratie waarin de Glasal platen vervat zitten kon niet gevonden worden en in principe is het mogelijk dat deze wel uit de Art Deco periode afkomstig zijn. Stilistisch is er een grote gelijkenis met de reliëfornamenten in olieplamuur in het Sint-Jozefkoor. Het is ook niet ondenkbaar dat de reliëfornamenten door een schilder-decorateur zijn gemaakt op stroken asbest en dat het geen fabrieksproductie is.

Het lijkt er dus op dat er in de interbellum periode de sjabloneringen al verstoep werden, dat hiervoor langs de randen de geornamenteerde asbestplaten werd gebruikt, maar dat in de centrale velden een andere invulling was.

In het latwerk dat onder de asbestplaten aanwezig is zijn inderdaad meerdere nagel- en schroefgaten te vinden. Die geven echter geen aanwijzing over welke de invulling geweest kan zijn.

Naar kleurstelling toe in de rest van het interieur overheersen de gele tinten. De horizontale lijst boven de asbestpanelen kreeg wat accenten in okergeel (NCS 1505-Y).

In het schip werden de schachten van de zuilen beschilderd in lijnolieverf, lichtbeige, getamponneerd (NCS S 0907-Y30R). De sokkels, eveneens in olieverf, kregen een bruine kleur (NCS S 4030-Y10R). De wanden van het schip zijn nog eenmaal hernomen geweest met lijmvurf in lichtgeel (NCS S 1010-Y30R). Het lijkt er op dat dit zonder decoratie was. Enkel rond de spitsbogen tussen middenbeuk en zijbeuken werden banden geschilderd in een okergeel (NCS S 2020-Y30R) met donkerrode afboording (NCS S 4040-Y80R).

De ribben van het gewelf werden eveneens in een lichtgele lijmvurf uitgevoerd (NCS S 1010-Y30R). De kapitelen van de zuilen pilasters waren dieper geel van kleur.

De gewelfschelp zelf leverde in het schip geen duidelijke informatie op.

In de zijbeuken werd wel duidelijker zichtbaar dat de ribben okergeel waren geschilderd met bleekwitte gewelfschelpen.

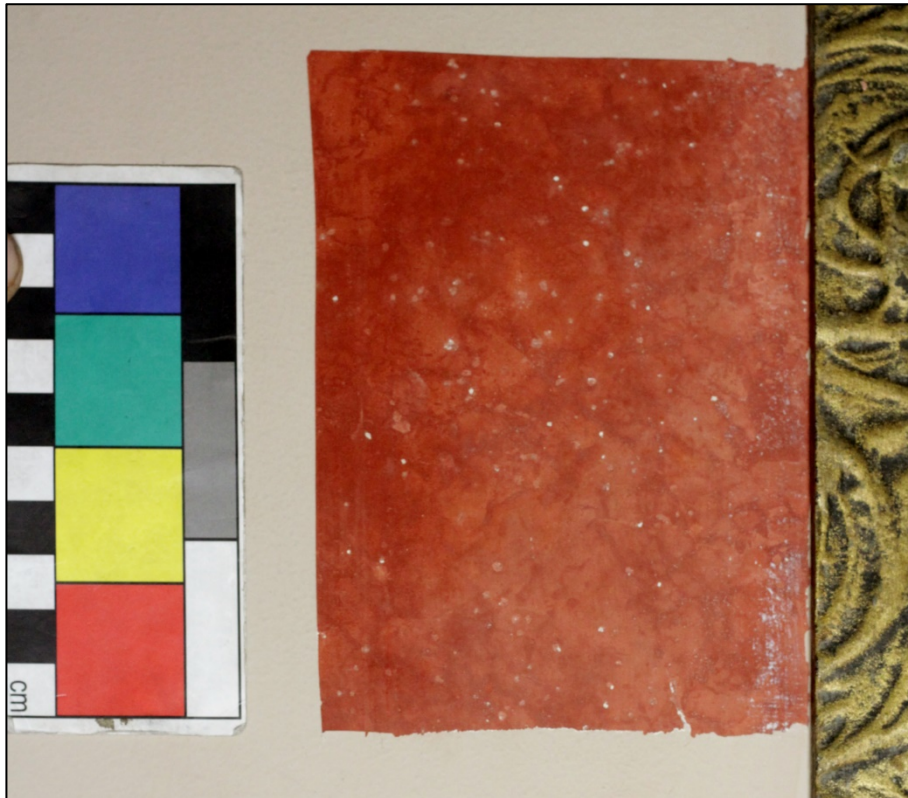

Figuur 13: vrijlegging van twee fasen op de band boven de gordelbogen. De band in Art Deco fase volgt getrouw die uit voorgaande fase.

Figuur 14: vrijlegging van de Art Deco fase van een rib in de noordbeuk. Ook het grijs, rood en wit van de voorgaande fase schemeren door

De **vierde fase** vond dan wellicht plaats in de jaren '60 en wordt vooral gekenmerkt door de komst van de decoratieve Glasal asbestpanelen in het koor. Er werd hier gebruik gemaakt van twee types van Glasal-platen met dezelfde rode grondtoon: gespikkeld karakter en marmerimitatie.

Figuur 15: Glasal-plaat met marmerimitatie.

Figuur 16: De Glasal-plaat met spikkel.

In de zijkoren was het bij deze fase ook alweer tijd om grondig in te grijpen. De voorgaande decoratie werd lokaal opgeruwd, hier en daar werd de drager opnieuw gepleisterd, onder andere met gips. Ook werd er een dunne olieplamuur gebruikt.

Tegen de oostwand van het zuidelijk zijkoor werd waarschijnlijk in die periode een marmerimitatie geschilderd in olieverf. De randen van deze schildering werden nog niet onderzocht.

De schildering is redelijk eenvoudig vrij te leggen door de latexverven te verweken met solventen. Verder onderzoek is eventueel mogelijk.

Mogelijks dat deze fase ook de ingrijpende werken inhield waarbij de zuidelijke wand van de zuidbeuk werd ontleisterd en herpleisterd. Dat herpleisteren gebeurde met een bastaardmortel van kalk en cement, wat geen al te slechte keuze is. Helaas werd er daarna nog geëgaliseerd met gipspleister en die gedraagt zich veel minder goed. Het is ook vanaf dan dat latexverven gebruikt worden in het interieur.

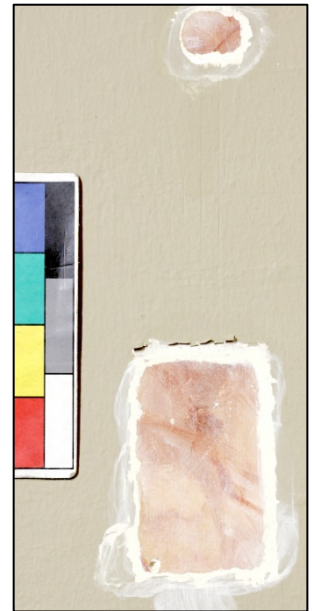
In die fase werd nogal sober gewerkt met licht beige tinten en bijna geen polychromie op de architectuur. De meest terugkerende kleur was het licht gele (NCS S 1030-Y10R). De sokkels van de zuilen in het schip kregen wel nog een donkerdere kleur. Die sokkels zijn ook wel vaker geschilderd geweest dan de hier benoemde voornaamste schilderfasen.

De gewelven zijn nog éénmaal geverfd geweest (de huidige afwerking met witte ribben tegen diep roze gewelfschelpen). Dit gebeurde ook met latexverf. Er valt eigenlijk niet uit te maken of dit meteen in de jaren '60 gebeurde of nadien volgde.

De **vijfde** fase en de **zesde** fase zijn veel beperkter van omvang, soms gaat het om niet meer dan een lokale herschildering. Er is daar ook minder onderzoek naar gedaan. Bij de vijfde fase werden een aantal zaken zoals de pilasters en hun sokkels in het koor en sommige delen van de wanden in het schip wit geschilderd.

Bij de zesde fase veranderde dat voor de pilasters in het koor naar een licht roze kleur (NCS S 1015-R20B) en hun sokkels naar donkerrood (NCS S 3060-Y90R). In het schip werd eveneens die lichtroze kleur gegeven aan de wanden (niet zeker of dat ook de middenbeuk was) en de zuilen, inclusief hun sokkels, werden licht blauw (NCS S 1005-B). Die zuilen kregen nadien een extra verfbeurt en werden terug wit (NCS S 0505-Y30R).

De **laatste** fase had niet veel meer om het lijf dan dat een aantal elementen in het onderste register werden hernomen in dezelfde kleur: zuilen en sokkels en pilasters werden opnieuw met wit geschilderd. De achterwanden van de koren werden nog monochroom beschilderd met de omberkleurige latex (ca. NCS S 3010-Y10R) en die kleur maakte de omslag naar het hoofdkoor. Het wit schilderen van de centrale asbestpanelen vond eveneens plaats in de laatste fase.

Figuur 17: vrijlegging van de marmerimitatie in het zuidkoor.

3. Epitafen van H. Medardus en H. Gilardus

De beide epitafen links en rechts van de inkom verdienen een aparte bespreking

Oorspronkelijk werden de epitafen met een beige olieverf geschilderd op een olieplamuur. Het geheel werd afgewerkt met fijne gouden biezen. Het medaillon werd voorzien van een belettering in goud en rood (namen van heiligen). De zone met het schild werd kleurrijk afgewerkt.

In een tweede fase worden de huidige schilderijen aangebracht in de epitafen en worden ze opgefrist met een witte alkydverf, waarover plaatselijk een groene 'glacis' wordt aangebracht. Het geheel wordt opnieuw afgewerkt met gouden biezen. Het medaillon met belettering uit de eerste fase wordt echter niet mee overschilderd en blijft als dusdanig behouden. De zone met het schild wordt herschilderd in dezelfde kleuren met een blinkende alkydharsverf. Vermoedelijk bevonden de epitafen zich voor deze fase niet in de parochiekerk van Rossem en werden ze pas in deze fase hier geassembleerd.

In een derde en vierde fase wordt enkel het beletterde medaillon overschilderd. In eerste instantie wordt de achtergrond gewoon wit geschilderd en voorzien van zwarte en rode letters. Vervolgens wordt de achtergrond wit met een grijze 'glacis', met wederom zwarte en rode letters. In minstens één van deze fasen wordt er ook goud aangebracht in de zone met het schild.

Het hernemen van de polychromie en de teksten ging gepaard met heel wat verlies aan kwaliteit.

Figuur 18: vrijlegging op het beletterde medaillon tot op de oudste tekst.

4. Algemene conditie interieurafwerking

Het vrijmaken van de zuidwand in het koor toont duidelijk dat men te maken heeft met een aanhoudend probleem van opstijgend grondvocht. Ook het feit dat de zijkoren tot op ooghoogte tot tweemaal toe gedecapeerd moesten worden en dat op zijn minst ook de zuidwand van de zuidbeuk moest worden hernomen wijzen allemaal in de richting van een probleem met vocht dat verergerd is door het gebruik van het leemzand voor de pleisters.

Er blijft niet geweten welke de conditie is van de wanden in het schip en koor die verborgen zitten achter de asbestplaten, maar het staat wel vast dat overal tegen de buitenmuren er een vochtprobleem bestaat dat hiermee verborgen werd.

Een opvallend gegeven voor de rest van de wanden in dit kerkinterieur is de relatief goede staat van de recentere verflagen. Voor een matig tot niet geklimatiseerde kerk betekent behoud van acrylharsemulsies meestal juist een groot probleem. Eenmaal dat de problemen zich voordoen is er weinig anders te doen dan de verf te verwijderen tot op de gezonde lagen. Deze kostelijke behandeling kan in dit geval grotendeels vermeden worden.

De twee grootste problemen voor acrylharsemulsies zijn dat:

- tijdens veroudering verdere vernetting optreedt waardoor ze harder worden, minder flexibel worden en de spanning toeneemt (zowel intern als op de ondergrond);
- deze verf, afhankelijk van de samenstelling, nagenoeg dampgesloten is terwijl de ondergrond bestaat uit ademende materialen zodat er ophoping van vocht kan ontstaan.

Van dit laatste probleem zijn enkele zones waar te nemen in de gewelven van de zijbeuken. Lokaal is wel vast te stellen dat de latexverven ook werden gezet op enkele houten elementen in het interieur en daar is wel sprake van craquelering van de verf.

Bij de demontage van een asbestplaat in het hoofdkoor bleek het houten regelwerk achteraan de asbestplaten sterk aangetast door houtrot en zwam. Meer bepaald gaat het om een zwam van het type “witrot”.¹⁰ De aantasting beperkt zich tot het houtwerk; verf en pleister zijn niet direct aangetast door de zwam.

Wat betreft de zones met de nog oorspronkelijke pleister: daar waar een problematiek van opstijgend grondvocht bestaat is de samenstelling van de basispleister met het leemzand nefast. Op zich is dat leemzand geen probleem als de muur goed kan ademen (ook lijnolieverf is nog redelijk ademend), maar zeer waarschijnlijk zijn de problemen aan de binnenzijde nog toegenomen vanaf dat aan buitenzijde de cementvoegen/pleister is aangebracht. Alle vocht kon daarna niet anders dan zijn weg te vinden naar de binnenkant van de kerk.

¹⁰ Met dank aan restaurateur Peter Taeymans van IPARC cvba.

III. Algemene beschouwing

A. Probleemstelling exterieur

Duidelijk is dat ingrijpen hoognodig is. Het metselwerk moet opnieuw gevoegd worden. De grote vraag hier is naar welk uitzicht dat moet gebeuren: de fase Hansotte of de fase met baksteenimitatie? De fase van 1874 geeft een extra probleem doordat eigenlijk niet geweten is hoe de afwerking van de voegen of plint was.

Andere realisaties door Hansotte van kerken (nieuwbouw of restauratie) geven altijd het gebruik van blote baksteen en zandsteen:

- Grimbergen, Parochiekerk Heilig Hart.
- Halle, Parochiekerk Sint-Jozef en Sint-Franciscus. Blijkens een oude foto op site OE was een zijportaal (?) in 1975 bepleisterd.
- Kampenhout, O.-L.-Vrouwkerk.
- *Sint-Ulriks-Kapelle, pastorie (aanvulling architect Gisèle Gantois)*
- *Machelen, Sint-Gertrudiskerk, (aanvulling architect Gisèle Gantois)*

De plint aan exterieur is bij die voorbeelden ofwel opgemetseld uit blote baksteen, ofwel uit zandsteen. In situ in Rossem lijkt het duidelijk dat er waar nu de cementplint zit geen ruimte heeft bestaan voor een zandstenen plint. Bijgevolg staat het vast dat de oorspronkelijke plintzone bestond uit bloot liggend metselwerk.

Helaas weten we niet met welke materialen en hoe dat de voegen van het metselwerk waren afgewerkt.

Wat hier zeker ook in overschouw moet worden genomen is dat de ontwerper Hansotte er niet in geslaagd is om een architectuur te bekomen die adequaat problemen met vocht in de wanden kon voorkomen of weerstaan. De fase met de baksteenimitatie probeerde hier een antwoord op te bieden met de cementpleister en loste dat esthetisch op met de baksteenimitatie. Zo'n oplossing moet opnieuw gezocht worden en het is niet zeker dat de fase met baksteenimitatie onzichtbaar kan gederestaureerd worden; verwijderen van alle resten cement om terug te keren naar de fase van 1874 met blote baksteen is onmogelijk zonder veel schade aan de bakstenen. In dat opzicht is het beter om lokaal die goed hechtende restanten van cement te laten zitten en te integreren in/onder een nieuwe pleister.

Dit is een voornaam argument pro hernemen van de baksteenimitatie. Het gebruik van de baksteenimitatie op de volledige buitengevels van koor en schip is redelijk uniek en verdient het om overwogen te worden als fase van restauratie/reconstructie. Verdere argumenten pro deze behandeling zijn dat het ons ontbreekt aan duidelijkheid over hoe de oorspronkelijke voegafwerking dan wel gebeurde (platvol, snijvoeg?) en daar enkel een arbitraire beslissing in gemaakt kan worden tenzij alsnog het oorspronkelijke lastenboek zou opduiken.

B. Probleemstelling interieur

Er is volstrekt geen historisch verband te vinden tussen de afwerkingsmaterialen binnen en buiten de kerk. Het is ook niet omdat de binnenzijde van de kerk vrijwel volledig voorzien was van steen- en voegimitaties dat dit betekent dat dit ooit is samengegaan met de baksteenimitatie van de buitengevels. Een restauratieontwerp voor de binnen- en buitenzijde van de kerk moet uiteraard niet a priori eenzelfde fase voor ogen hebben.

Een algemene vaststelling is dat sinds de bouwfase van het nieuwe schip en koor er steeds een algemeen decoratief plan is geweest in het kerkinterieur. De oorspronkelijke, neogotische fase werd in een tweede fase nog wat flamboyanter, nadien nog volgde in het koor de toevoeging van de 4 evangelisten in Art Deco-stijl en vanaf eind jaren '60 volgde de intrede van de kleurige asbestplaten en kwamen in sneltempo een aantal fasen aan bod met soms zeer uitgesproken kleurschema's.

Aan interieurzijde is niet veel meer bewaard gebleven van afwerking tegen de buitenwanden. Het gebruik van het leemzand voor de metselmortel en in de pleisters aan binnenzijde hoeft op zich geen probleem te zijn maar dan dient dampopenheid van het geheel wel gegarandeerd te worden. Leem, leemzand en kalk in onderlinge metselsamenstelling kunnen vochttransport goed verdragen zolang overtollig vocht maar kan blijven uitdampen en zich niet ter plaatse ophoopt.

De gesjabloneerde schilderijen in het hoofdkoor verkeren allicht allen in slechte staat. Enkel de bovenste delen zijn wellicht het best bewaard. Dit maakt dat een restauratie van de schilderijen eigenlijk weinig kans op slagen heeft. Een archeologische benadering waarbij de restanten op zich blijven bestaan zonder visuele completering werkt niet voor dit soort van repetitieve schilderijen.

Veel zou daarom moeten worden gecompleteerd en hierbij kan men zich afvragen of een volledige reconstructie budgettair dan niet beter zou uitkomen zeker als dan meteen gewerkt kan worden met meer geschikte materialen voor deze site? Ook een conservatie van de resterende delen wordt technisch bemoeilijkt door het gebruik van het leemhoudende zand in de basispleister.

Om definitief uitspraak te kunnen doen over de toekomst van de gesjabloneerde schilderijen zouden ze eerst volledig moeten geïnspecteerd kunnen worden zodat een volledige staat van bewaring kan worden opgesteld.

De kans dat er ook in het schip achter de asbestplaten nog decoraties gevonden worden, anders dan de steenimitatie met klaverblad, is zeer klein maar niet helemaal uit te sluiten.

C. Behandelingsopties exterieur

Op korte termijn zou het probleem van de graafwespen en de metselbijen kunnen aangepakt worden door nabij een insectenmuur te voorzien.

Ter herhaling, er zijn twee mogelijke opties voor het schip:

- Terugkeer naar de fase van G. Hansotte met bloot liggend metselwerk
- Reconstructie van de fase met de baksteenimitatie.

Los van welke restauratieoptie die overwogen zou worden, dient behandeling van het buitenparement te bestaan uit minstens het volgende:

- Verwijdering van loszittend pleisterwerk op bakstenen.
- Verwijdering van alle cement in de voegen.
- Verwijdering van de cementen plint + opnieuw opmetselen van beschadigde zones.
- Voorzien van een dampopen voegmortel.
- Verbetering van vochtuithouding op niveau van grondvocht (ook in interieur).

Gezien de zachtheid van de metselmortel is het hier aan te bevelen om boven het maaiveld geen gebruik meer te maken van cement in herstelmortels, niet zuiver en niet in bastaardmortels.

In dit geval is het gebruik van traskalkmortels voor zowel herstel van metselwerk, van voegen of van de plintzone met simili voegwerk aan te bevelen. Dit kan soms een belemmering zijn wanneer een bepaalde kleur van voeg gewenst is.

Mocht overwogen worden om de baksteenimitatie te reconstrueren dan wordt best gekozen voor opnieuw een minerale verf op basis van kaliumsilicaat. De nieuwe generatie van solsilicaatverven lijkt dan weer best te vermijden. Het waterwerend vermogen van deze verven is weliswaar veel beter, maar dat doet hen ook meteen veel sterker afwijken van het origineel in die mate dat ze niet meer het karakter hebben van een minerale verf. Het gebruik van solsilicaten impliceert ook dat nadien geen zuiver minerale producten meer kunnen worden toegepast.

Een derde mogelijkheid kan nog worden toegevoegd aan de behandelingsopties voor het schip. Een budgettair vriendelijkere optie bestaat uit het enkel reconstrueren van de rode achtergrondkleur van de huidige baksteenimitatie.

D. Behandelingsopties interieur

Los van de zones in de kerk waar specifieke elementen zoals de epitafen en de neogotische sjabloneringen in het koor een andere aanpak vragen, is het opnieuw schilderen van het interieur aangewezen. In welke mate de oudere fasen daarbij als inspiratiebron kunnen dienen zal nog voorwerp uitmaken van overleg. We willen hier enkel reeds de mogelijke scenario's kort aanhalen.

Technisch beschouwd wordt voor het niet-decoratieve schilderwerk op wanden en gewelven in dit geval best gebruik gemaakt van siliconenharsverf (of de daarvan afgeleide hybride-silaan-micropolymeer dispersieverf). Voordeel van deze verf op de overige spanningsarme en dampopen verfsystemen is hier dat ze in de verre toekomst met dezelfde materialen als de bestaande latexverven kan worden verwijderd. Dit zou in één beweging kunnen gebeuren. De huidige latexverven zijn wonderwel goed bewaard, maar er dient toch te worden voorzien dat zij ooit hun draagkracht zullen verliezen.

Deze siliconenharsverf is enkel geschikt om oudere, matte verven zoals kalk- of lijmverven na te bootsen. Het is niet mogelijk om daar bijvoorbeeld schilderijen in olieverf mee te imiteren omdat het een totaal ander karakter heeft.

De goede conditie van de latexverven en het gevolg dat ze zonder weinig moeite kunnen worden overschilderd heeft ook als grote voordeel dat een zeer grondige en dus destructieve restauratie vermeden wordt. Dit maakt dat het onderste nog niet uit de kan moet gehaald worden; door te overschilderen blijft de historische gelaagdheid van de afwerkingslagen behouden.

Naar valorisatie toe zijn er volgende overwegingen te maken over de gesjabloneerde schilderijen in het koor:

- De neogotische sjabloneringen in het koor zijn waardevol genoeg om te restaureren als ze nog in goede staat verkeren (wat allicht niet het geval zal zijn).
- De neogotische sjabloneringen in het koor zijn waardevol genoeg om de best bewaarde of representatieve delen te conserveren (er is een goede mogelijkheid dat die bepaalde delen goed bewaard zijn).
- De neogotische sjabloneringen in het koor zijn waardevol genoeg om volledig te reconstrueren.

De schilderijen blijven wel de belangrijkste getuige van de eerste neogotische fasen en vallen wellicht binnen het architecturale concept van ontwerper Gustave Hansotte. Het samengaan met de steenimitatie op de overige wanden wordt daar best bij betrokken.

Indien reconstructie van één van de neogotische fasen voor de gehele kerk een optie zou zijn dan dient er verder stratigrafisch kleuronderzoek voorzien te worden. Er zijn immers onvoldoende details reeds opgemeten. De wanden en gewelven van het koor zijn zeker verder te onderzoeken omdat die door de slechte bereikbaarheid onderbelicht zijn gebleven.

Naar valorisatie toe dient er geen waarde gehecht te worden aan de ingrepen die gebeurden vanaf dat de asbestplaten werden geïnstalleerd. Hoewel de asbestplaten, zowel de rode Glasal als de omkadering met reliëfornamentiek, ook getuigen van een vroegere esthetiek en een bepaalde industriële en technische waarde meedragen, wordt het moeilijk vanwege hun schadelijke aard om ze te behouden.

Ook de Art Deco schilderijen met de evangelisten in het koor hebben een artistieke waarde. Helaas hebben ze nooit samen bestaan in het interieur met de neogotische schilderijen die alleszins minstens gedeeltelijke conservatie waard zijn. Het zou een anachronisme zijn om de Art Deco evangelisten en de neogotische sjabloonschilderingen samen te tonen in het koor, maar met juiste duiding is dat geen probleem.

Ten slotte dient men hier zich ook af te vragen of er überhaupt gebruikers en beheerders van de kerk zitten te wachten op stijlpurisme.

Mogelijke algemene opties zijn daarom:

- Neutraal kleurgebruik dat niet refereert naar voorgaande afwerkingsfasen. Er wordt een nieuw kleurschema gebruikt dat niet gebaseerd is op oudere afwerkingsfasen. Hierbij is het perfect mogelijk om verschillende elementen uit verschillende periodes samen te tonen.
- Een reconstructie/behoud van één van beide neogotische fasen in de hele kerk. Dit is de optie die de zwaarste inspanning vergt. Het gehele interieur wordt dan op basis van verder kleuronderzoek grotendeels gereconstrueerd. Sommige van de neogotische sjabloonschilderingen kunnen gerestaureerd en geïntegreerd worden. Hierbij wordt afgewogen wat het duurzaamste is: restauratie of reconstructie?
- Een reconstructie/behoud van één van beide neogotische fasen in één of meerdere gedeeltes in de kerk + neutraal kleurgebruik in de overige delen. Hier wordt er geopteerd om één of meerdere delen van de kerk te restaureren/reconstrueren. Er is nog beperkt verder kleuronderzoek nodig. Sommige van de neogotische sjabloonschilderingen kunnen gerestaureerd en geïntegreerd worden. Overige delen krijgen een nieuw kleurschema dat niet gebaseerd is op oudere afwerkingsfasen.
- Een reconstructie/behoud van één van beide neogotische fasen in één of meerdere gedeeltes in de kerk + vereenvoudigd kleurgebruik in de overige delen. Hier wordt er geopteerd om één of meerdere delen van de kerk te restaureren/reconstrueren en de overige delen te herschilderen in basiskleuren die ontleend worden aan een neogotische fase. Er is nog aanzienlijk wat verder kleuronderzoek nodig. Sommige van de neogotische sjabloonschilderingen kunnen gerestaureerd en geïntegreerd worden.
- Een reconstructie van de Art Deco fase in de gehele kerk. De asbesthoudende platen van het koor worden gekopieerd met hedendaagse materialen zoals

polyester. Voordelen zijn dat de neogotische schilderijen geconserveerd kunnen worden achter nieuw (ademend) plaatmateriaal. Het gehele interieur wordt dan op basis van verder kleuronderzoek grotendeels gereconstrueerd.

- Een reconstructie van de Art Deco fase, beperkt tot enkel het hoofdkoor van de kerk. De asbesthoudende platen van het koor worden gekopieerd met hedendaagse materialen zoals polyester. Voordelen zijn dat de neogotische schilderijen geconserveerd kunnen worden achter nieuw (ademend) plaatmateriaal. Overige delen krijgen een nieuw kleurschema dat niet gebaseerd is op oudere afwerkingsfasen.

Betreffende de altaren: er is materiaaltechnisch gezien geen enkele noodzaak om de drie altaren te restaureren door de overschildering te verwijderen. Esthetisch zou dit echter wel een verbetering zijn en in die zin is het een optie. De witte steen van het altaar is zeer gevoelig voor mechanische schade zodat verwijderen van overschilderingen best enkel door ervaren restaurateurs wordt ondernomen.

IV. Bijlagen

A. Technische fiches

Hybride-silaan-micropolymeer dispersieverf

Silicaatverf

Siloxaanverf

Traskalk metselmortel

Traskalk voegmortel

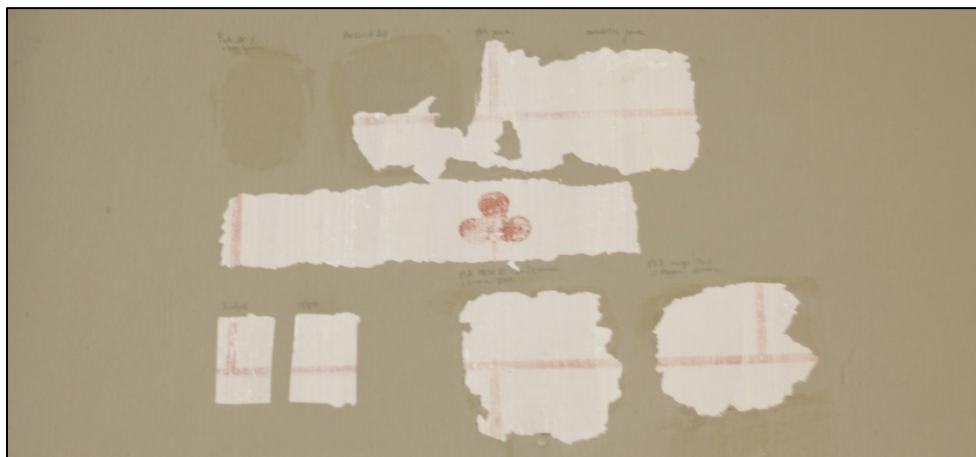
Traskalk saneerpleister

B. Strappingstesten

Tijdens het onderzoek naar de oudste neogotische fase met de steenimitatie op de wanden werd snel opgemerkt dat het strapperen van de overschilderingen betere resultaten bood dan vrijlegging met scalpel. Strapperen houdt in dat een textiel met adhesief wordt aangebracht op het oppervlak en na uitharding of droging wordt het losgetrokken waarbij het de overschilderingen volledig afneemt.

Er werden extra tests uitgevoerd waarvan hieronder het overzicht volgt.

- 1) Scalpel: vlot, opletten voor schade
- 2) Tape: gaat vlot, aanzet geven met scalpel
- 3) PVA mp2 20%: laag fijn gaas + linnen.
Makkelijk aan te brengen, lijm heeft neiging om af te druipen. Droogtijd: 30 min.
Gaat vlot
- 4) PVA MOV 60 + 20% ethanol: laag fijn gaas + linnen.
Makkelijk aan te brengen, lijm druipt af. Droogtijd: 30 min.
Niet voldoende, neemt 50% van testoppervlak af.
- 5) PVA 20% + 1 laag linnen
Makkelijk aan te brengen. Droogtijd: 20 min
Onvoldoende, werkt niet
- 6) Paraloid 20% + 1 laag linnen
Makkelijk aan te brengen. Droogtijd: 20 min
Niet voldoende, neemt 50% van testoppervlak af.
- 7) PVA puur + 1 laag linnen
Moeilijker aan te brengen. Droogtijd: 60 min
Werkt zeer goed
- 8) **Mowilith MC2 puur + 1 laag linnen**
Moeilijker aan te brengen. Droogtijd: 60 min
Beste resultaat

Figuur 19: overzicht op de testen in het zuidkoor.